

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2025.1.3>

NURLANA İMANOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
Bakı Ali Neft Məktəbinin baş müəllimi
nurlana.imanova@bhos.edu.az

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyinin qüdrətli nümayəndəsi Bəkir Çobanzadənin nəzəri dilçilik görüşlərindən bəhs olunur. Məlumdur ki, dünya şöhrətli türkoloq, milliyyətçə Kırım tatarı olan Bəkir Çobanzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hökumətinin dəvətilə Krimdən Bakıya çağırılmışdı. Onun əsas missiyası Azərbaycanda ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbayə keçid məsələlərinə rəhbərlik etmək idi. Azərbaycan gəlməklə Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda dilçiliyinə böyük töhfələr vermiş oldu. O, dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid yazdığı möhtəşəm əsərləri ilə Azərbaycan dilçiliyini zənginləşdirmiş oldu. Yaradıcılığının parlaq dövründə repressiya qurbanı olan Bəkir Çobanzadə irsinə yenidən qiymət vermək üçün onun əsərlərini müasir dünya dilçiliyinin aparıcı istiqamətləri aspektlərindən dəyərləndirilməlidir.

Məqalədə qeyd olunur ki, Bəkir Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri Azərbaycan dilçiliyində ilk nəzəri dilçilik əsəridir. Müəllif Bəkir Çobanzadənin fonologiyaya, dillərin mənşəyi probleminə, dillərin tipoloji və geneoloji bölgüsü məsələlərinə münasibətinə subyektiv mülahizələrlə geniş aspektdə şərh etmişdir. Məqalədə Bəkir Çobanzadənin nəzəri fikirlərinin elmi qaynaqları da öz əksini tapmışdır.

Məqalədə Bəkir Çobanzadənin XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olmağı onun əsərlərinin fonunda sübut olunur. Onun yaradıcılıq sferası çox geniş olmuş, Azərbaycan dilçiliyi tarixində bir çox illərə imza atmışdır. Belə ki, Bəkir Çobanzadə yaradıcılığında orfoqrafiya və orfoepiya, əlifba məsələlərindən tutmuş, dialektologiya, ədəbiyyatşünaslıq problemləri, dil tarixi, dil nəzəriyyəsi, terminologiya sahələri hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Bəkir Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq ümumi dilçilik problemlərinə kompleks şəkildə toxunulmuş, hərtərəfli analitik şərhlər verilmişdir. Tanınmış türkoloq Bəkir Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”, yəni “Türk-tatar dilçiliyinə giriş” adlanan və 1924-cü ildə nəşr olunan əsərində nəzəri dilçiliyin bir çox aktual problemlərinə aydınlıq

gətirilmiş, dünyanın tanınmış dilçilərinin nəzəri fikirləri çox geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, Bəkir Çobanzadə, türkoloq, nəzəri dilçilik, tipologiya.*

Giriş.

Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin banisidir. Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin əsasları kompleks şəkildə XX əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəlində tanınmış türkoloq Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında nəzəri dilçilik məsələlərindən ilk dəfə geniş aspektdə bəhs edilmişdir.

Bəkir Çobanzadə, ümumiyyətlə, türkologiyada ümumi dilçilik məsələlərindən bəhs edən ilk türkoloqlardan biridir. Bəkir Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri türkologiyada ümumi dilçilik məsələlərindən bəhs edən ilk əsər hesab oluna bilər. Türkoloq özü də həmin əsərin əvvəlində bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirir, türk dilçiliyində ümumi dilçiliyə aid əsərin olmadığını xüsusi vurğulayır və belə bir əsərə böyük ehtiyac olduğunu bildirir. Alim qeyd edir ki, ondan əvvəl 1922-ci ildə V.A.Boqoriditskinin “Türk-tatar dilçiliyinə giriş” adlı əsəri çap olunsada, həmin əsərdə ancaq fonetikadan bəhs edilmişdir (Çobanzadə, 2007: 18-19).

Kazan dilçilik məktəbinin yetirməsi olan V.A.Boqoriditskinin 1911-ci ildə Kazan Universitetində “Ümumi dilçilikdən mühazirələr” əsəri çap olunmuşdu. Ancaq türklərin özləri tərəfindən Bəkir Çobanzadəyə qədər ümumi dilçilik əsəri çap edilməmişdi. Digər tərəfdən, V.A.Boqoriditski sırf türkoloq deyildi. Onun yaradıcılıq sferası çox geniş idi və “Türk -tatar dilçiliyinə giriş” və “Tatar dilçiliyinə digər türk dilləri ilə əlaqəli şəkildə giriş” əsərlərini yazmışdı.

Azərbaycan dilçiliyinin əsasını qoyanlardan biri türkoloq Bəkir Çobanzadədir. O, Mirzə Kazım bəydən sonra ikinci ən böyük Azərbaycan dilçisidir. Bəkir Çobanzadə XX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu, sovet hakimiyyətinin ilk illərində latın qrafikalı əlifbaya keçidə kömək etmək üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən Krimdən Bakıya dəvət olunmuşdu. O, Azərbaycana gəldikdən sonra Əlifba Komitəsinin sədri olmuş, mətbuatda latın qrafikasının təbliği ilə bağlı bir çox məqalələr dərc etmişdi. Müstəqillik dövründə Bəkir Çobanzadənin əsərləri beş cildə nəşr edilmişdir. Onun fəaliyyətinin bir sahəsi də əlyazmalar olub. Belə ki, Bəkir Çobanzadə Xətayi divanını nəşr etdirmişdi.

Qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadə milliyyətçə Kırım tatarı olduğuna və İstanbulda türk dilində təhsil aldığına görə onun əsərlərində bir çox söz və ifadələr, qrammatik formaların adı türk və ərəb dilindədir. XX əsrin əvvəllərində bəzi ziyalılar Osmanlı türkcəsini ədəbi dil səviyyəsində işlədirdilər və bunu normal hal hesab edirdilər. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dialektologiyasının, nəzəri dilçiliyinin və terminologiyasının əsasını qoyanlardan biridir. Ensiklopedik şəxsiyyət olan Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin ilk yazılı qaynaqlarından olan XIII əsrə aid İbn Mühənnə lüğətini

də tədqiq etmişdir. Bəkir Çobanzadə şair olmuş, dərslilər yazmış, ilk orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları haqqında əsər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ədəbiyyatşünaslıq problemləri ilə bağlı ilk dəfə geniş şəkildə tədqiqatlar aparmışdır.

Müstəqillik illərində Bəkir Çobanzadənin seçilmiş əsərləri beş cildə Məmməd Adilov və Nuridə Novruzova, Arif Ramazanov və Tərlan Quliyev tərəfindən nəşr olunmuşdur. Professor Adil Babayev onun haqqında “Bəkir Çobanzadə” adlı monoqrafiya yazmışdır. Türkiyədə isə İsmayıl Otanın araşdırmalarında Bəkir Çobanzadə irsi öyrənilmişdir.

Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda bir çox dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq istiqamətlərinin əsasını qoyub. Onun əsərləri aşağıdakılardır:

Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. Bakı: Azərnəşr, 1926, 264 s.

Türk qrameri. Bakı: Azərnəşr, 1930, 202 s. (Fərhad Ağazadə ilə birlikdə).

Türk ədəbiyyatı (əski türk ədəbiyyatının xülasələri). Bakı: 1929, 81 s.

Türk ədəbiyyatı (xalq ədəbiyyatı xülasələri). Bakı: 1929, 51 s.

Qumık dili və ədəbiyyatı tədqiqləri. Bakı: Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin nəşriyyatı, 1926, 105 s.

Türk dili (birinci kurs). Bakı: Azərnəşr, 1929, 219 s.

Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. I hissə. Bakı: Azərnəşr, 1926, 264 s.

Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. II hissə. Bakı: Azərnəşr, 1927, 218 s.

Türk dili sərfələrinin ümumi qüsurları. Bakı: 1925, 34 s.

Türk-tatar dialektolojisi. Bakı: Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin nəşriyyatı, 1927, 135 s.

Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı: Azərnəşr, 1924, 213 s.

Bəkir Çobanzadənin əsas nəzəri dilçilik görüşləri “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”, yəni “Türk-tatar dilçiliyinə giriş” adlanan və 1924-cü ildə nəşr olunan əsəridir.

Bəkir Çobanzadə 1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (yəni “Türk-tatar dilçiliyinə giriş”) əsərində türkologiya tarixində ilk dəfə olaraq nəzəri dilçilik məsələlərindən kompleks şəkildə bəhs etmişdir. O, türkologiyada geniş bəhs olunan Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsas aspektlərini məhz bu əsərində şərh etmişdir. Bəkir Çobanzadə, eyni zamanda, bu əsərində dilin mənşəyi haqqında nəzəri fikirlər də irəli sürmüşdür.

Məşhur macar türkoloqu D.Nemetin yetişdirməsi olan Bəkir Çobanzadənin 1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (yəni “Türk-tatar dilçiliyinə giriş”) əsərində dillərin morfoloji təsnifindən, dünya dillərinin qohumluq əlaqələrindən bəhs edilir. Bu əsərdə türkoloq mənə dəyişmələrinin nəzəri problemləri, fonologiya problemləri, dilin mənşəyi məsələsinə toxunmuşdur.

Türkoloqun nəzər fikirləri içərisində dünya dillərinin tipoloji təsnifi məsələsi mühüm yer tutur. O, dünya dillərini tipoloji cəhətdən dörd qrupa ayırır:

Cizri yaxud hecayı dillər;

Tərkibi lisanlar;

Münsərif dillər;

İltisəqi (yapışdırma) dillər (Çobanzadə, 2007:49-50).

Məlumdur ki, indiyə qədər dünya dilləri, əsasən, iki prinsipə görə təsnif olunmuşdur: Tipoloji və geneoloji təsnif. Geneoloji təsnifə görə, mənşəyi bir olan dillər dil ailəsində və dil qruplarında birləşir. Məsələn, Hind-Avropa dilləri ailəsi. Bu ən böyük dil ailəsi də bir neçə qrupa bölünür: İran dilləri, slavyan dilləri, german dilləri, Roman dilləri və s.

Tipoloji təsnifdə isə dünya dillərinin morfoloji quruluşu əsas götürülür. Bəkir Çobanzadə tipoloji təsnifi “Dillərin şəkli təsnifi” adlandırır. Alim flektiv dilləri *münsərif dillər*, iltisəqi dilləri isə *yapışdırma dillər* adlandırır (Çobanzadə, 2007:49-50).

Türkoloq bu əsərində tipoloji müqayisələrdən geniş istifadə edir. Alim hecayə dillərə Çin, syam, Asiyanın cənub-şərq dillərini aid edir. O, hecayə dillər dedikdə şəkilçisi olmayan dilləri nəzərdə tutur (Çobanzadə, 2007:49).

İndki terminologiya ilə desək, türkoloq amorf dilləri məhz hecayə dillər adlandırır. Türkoloq münsərif dillər deyəndə flektiv dilləri nəzərdə tutur və haqlı olaraq, bu dillərə hind-Avropa dillərini aid edir. O, tərkibi lisanlara Şimali Amerikanın bəzi yerli dillərini aid edir (Çobanzadə, 2007:50). Yəni alim inkorplaşan dilləri *tərkibi dillər* adlandırır. O, göstərir ki, həmin dillər iltisəqi dillərə bir qədər yaxındır. Ancaq onların əsas əlaməti odur ki, bu dillərdə cümlə bir söz şəklində deyilir, sözlər cümlədə hamısı birləşir (Çobanzadə, 2007:49-50).

Türkoloq bu əsərində fonetika və fonologiya haqındakı fikirlərini də bildirmişdir. O, səslərin yaranma mexanizmindən, səs artikulyasiyalarından “Səslərin vəziyyəti” başlığı haqqında bəhs etmişdir. Alim qeyd edir ki, türkoloji tədqiqatın təməl səbəblərinə varə bilmək üçün və bu xüsusda tənqidi və təhlili bir nöqtəyi-nəzər sahibi ola bilmək üçün ümumi lisaniyyətin səs və şəkil bəhsləri və bunların türk-tatar dillərinə tətbiqi xüsusiyyətləri də aşına olmaq lazımdır (Çobanzadə, 2007:18).

Alimin fikrincə, türk dilçiliyinə giriş adını daşıyan hər hansı bir əsər iki suala cavab verməlidir:

Ümumi dilçilik qaydalarının türk dillərinə tətbiqi məsələlərini əhatə edən müxtəsər fikir olmalıdır;

Türk-tatar dillərinin tədqiqi tarixinə və buna aid məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir.

Bəkir Çobanzadə “Dilin mənşəyi, dilin çıxış və qaib oluşu” adlı yazısında dilin ontologiyası məsələsinə toxunur (Çobanzadə, 2007:81-89).

XX əsrin əvvəllərində Bəkir Çobanzadənin yazdığı “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsərində özündən qabaq yazılmış ənənəvi ümumi dilçilik əsərlərinin təsiri var idi. Belə ki, Kazan dilçilik məktəbinin nümayəndəsi B.A.Boqoroditskinin 1911-ci ildə Rusiyada nəşr olunmuş “Ümumi dilçilikdən mühazirələr” əsəri də eynilə fonetikadan bəhs etməklə başlayır. B.A.Boqoroditski əsərində də səslərin fizioloji təbiəti,

artikulyasiya xüsusiyyətləri, səslərin təsnifi haqqında əvvəldə çox geniş məlumat verilir (Boqoroditski, 1911:13-111).

Bəkir Çobanzadə fonetika məsələlərindən “Səslərin üzviyyəti” (fiziologiyası) başlığı altında bəhs edir. Bu bəhsdə türkoloq səslərin yaranma mexanizmini, səs məxrəclərini, səslərin fiziologiyasını şərh edir. Türkoloq burada müqayisəli-tipologiyadan istifadə edir, dünya dillərində səs sistemini müqayisə edir və fonologiyanın əsas prinsiplərini şərh edir.

Bu məsələdə biz fonoloji oppozisiya və korrelyasiya nəzəriyyəsinin banisi N.S.Trubetskoyun bir fikrini yada salmaq istərdik: fonetika danışq səsləri haqqında, fonologiya isə dil səsləri haqqında elmdir (Trubetskoy, 2012: 9).

Bəkir Çobanzadənin fonetikaya aid fikirlərində XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan məşhur polyak dilçisi Bodune de Kurtenenin də nəzəri fikirlərinin təsiri hiss olunur.

Alim “Səslərin ruhiyyəti” adlı bölmədə fransız alimi Brokaya istinad edir və söyləmə yerinə *təköllüm* terminindən istifadə edir. Bəkir Çobanzadə bu hissədə səslərin yaranmasının psixoloji məsələlərinə toxunur (Çobanzadə, 2007:34). O, *ruhi* terminini indi psixolinqvistikada geniş işlədilən *psixi* termini mənasında işlədir. Bununla da, məhz Azərbaycan dilçiliyində o, ilk dəfə olaraq psixolinqvistika məsələlərindən bəhs etmiş olur. Beləliklə, o, səsə vənətin yaranmasının psixolinqvistik aspektlərinə toxunur. Məsələn, türkoloq yazır: bir səsə meydana gəlməsi üçün bütün sövti əzələlərimizin yerində olması kafi deyil, bunların müəyyən tərtib və intizam ilə meydana gələ bilməsi üçün bəzi ruhi fəaliyyət də şərtədir (Çobanzadə, 2007:33).

Beləliklə, Bəkir Çobanzadə psixolinqvistikanın əsas problemlərindən biri olan nənətin yaranması və dilin ontologiyası məsələsinə toxunur. Alimin hissi təköllüm mərkəzi haqqında fikirlərinə nəzər salaq: “Hərəkət əsəbləri bizə səsləri əldə etməyə imkan verdiyi halda, hissi əsəblər bunların şüura vasil olmasına xidmət edər. Hissi əsəblər hər şeydən bizim kəndi əsəblərimizi mərkəzə yetişdirərlər və bizdə bu hərəkətlər haqqında şüur olduğı nisbətə bu hərəkətləri qolay və çəbuq təkrar edə biləriz” (Çobanzadə, 2007:39).

Bəkir Çobanzadənin bu fikirlərində Boduen de Kurteninin və V.A.Boqoroditskinin təsiri hiss olunur. Məlumdur ki, türkologiyada ən çox tatar dilini tədqiq edən V.A.Boqoroditski Bodune de Kurtenenin şagirdi olmuşdu. Buna görə də onun da əsərlərinin çox hissəsi fonetika və fonologiyaya həsr olunmuşdur. Yəni onun yaradıcılığında müəlliminin təsiri çox hiss olunur. Məşhur fonetist L.V.Şerba da Boduen de Kurteninin şagirdi olmuşdu.

Bəkir Çobanzadənin ümumi dilçilikdən bəhs edən “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsərinin çox hissəsinin fonetika və fonologiyadan bəhs etməsi XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində dilçilik nəzəriyyəsi ilə bağlı yazılan kitablardakı ənənə ilə bağlı idi.

Bəkir Çobanzadə, eyni zamanda, dillərin geneoloji bölgüsünə də toxunmuşdur. O, dillərin qohumluq dərəcəsinə görə bölgüsünü “Lisanların şəcərəvi təqsimi” adlandırır (Çobanzadə, 2007:63).

Bəkir Çobanzadə dillərin qohumluq dərəcəsinə görə təsnifatından bəhs edərkən öncə ən böyük dil ailəsi olan hind-Avropa dillərini təsnif edir. O, bu dil ailəsini aşağıdakı budaqlara bölür:

- 1.Hind budağı,
- 2.İran budağı;
- 3.Erməni budağı;
- 4.Arnavud budağı;
- 5.Rum budağı;
- 6.İtaliya budağı;
- 7.Kelt budağı;
- 8.German budağı;
- 9.Baltik və ya litva budağı;
- 10.Slav budağı (Çobanzadə, 2007:66).

Bəkir Çobanzadənin nəzəri dilçilik görüşləri içərisində Ural-Altay nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri xüsusi yer tutur.“Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində türkoloq Ural-Altay nəzəriyyəsinin qatı tərəfdarı kimi çıxış edir. Ehtimal ki, bu məsələdə onun vaxtilə təhsil aldığı Macarıstanda formalaşan türkoloji mühitin, onun müəllimi olmuş D.Nemetin təsiri böyük rol oynamışdı. Çünki tanınmış türkoloq D.Nemetin əsas türkoloji əsərlərindən biri məhz “Ural və Türk dillərinin tarixi əlaqələri” adlı monoqrafiya idi.

Ural-Altay nəzəriyyəsinə görə, türk, monqol, tunqus-mancur,fin-uqor, macar dilləri qohum dillərdir. Hətta son zamanlarda yapon və koreya dilləri də Ural-Altay dillərinə aid edilir. Altay dilləri dedikdə, əsasən, türk, monqol və tunqus-mancur dilləri nəzərdə tutulur. Monqol dillərinə müasir monqol, buryat, kalmık, monqor dilləri daxildir. Tunqus-mancur dillərinə evenk, olç, uqedey dilləri aiddir.Ural dilləri dedikdə isə fin-uqor, eston, macar, mordov və mordva, perm, komi dilləri nəzərdə tutulur.

Xatırladaq ki, XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində dünya dilçiliyində Ural-Altay nəzəriyyəsi geniş bəhs olunurdu. Halbuki indi müasir dilçilikdə bir çox dilçilər bu məsələyə bir qədər şübhəli yanaşırlar.O dövrün ən böyük dilçilərindən olan, morfonologiyanın əsas prinsiplərini şərh edən Boduen de Kurtene Ural-Altay nəzəriyyəsinə qəbul etmiş, hətta Ural-Altay dillərini Turan dilləri adlandırmışdı (Kurtene, 1963: 10).

Ünlü türkoloq Bəkir Çobanzadə Ural-Altay dillərinin ənənəvi bölgüsünə sadıq qalır və onları aşağıdakı kimi beş budaq şəklində təsnif edir:

- Fin yaxud fin-uqor;
- Samoyed;

Mancur yaxud tunquz;

Moğol;

Türk-tatar (Çobanzadə, 2007:67).

Beləliklə, Ural-Altay bölgüsünü aparmaqla Bəkir Çobanzadə Ural-Altay nəzəriyyəsinə qəbul etmiş olur. Türkoloq türk dillərini Ural-Altay dillərinin ən zəngin budağı adlandırır (Çobanzadə, 2007:67-68).

Maraqlıdır ki, Bəkir Çobanzadənin türk dillərinin arasında adlarını çəkdiyi *parapin* və *sart* dilləri digər türkoloqların təsnifatlarında yoxdur. Yəni Bəkir Çobanzadənin təsnifi öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Türkoloq, haqlı olaraq, çuvaş və yakut dillərini daha fərqli qrammatik quruluşa malik olan türk dilləri kimi səciyyələndirir.

Məlumdur ki, bəzən altayşünaslıqda çuvaş dilini türk dillərinə aid etməirlər. Çünki çuvaş dili həm leksik, həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən çox fərqlənir. Buna görə də altayşünas Nikolay Poppe hətta çuvaş dilini monqol dillərinə daha yaxın olduğunu iddia edirdi. Halbuki çuvaş dili ən qədim türk dillərindən biridir. Sadəcə, bu dil digər türk dillərindən fərqli olaraq izolyasiya şəklində qalmış, bir çox türk dilləri kimi ərəb və fars dillərinin təsirindən uzaq olmuş, ona görə də qədim dil elementlərini daha çox mühafizə etmişdir.

Türkoloq Ural -Altay dillərinin qohumluğu ideyasının ilk dəfə XVIII əsrdə, 1730-cu ildə İsveç zabiti fon Sralenberq tərəfindən irəli sürüldüyünü və onun Ural-Altay dillərini tatar dilləri adlandırdığını göstərir. Sonra o, alman alimi Maks Müllərin Turan dilləri adı altında təsnifatından bəhs edir (Çobanzadə, 2007:68).

Maraqlı cəhət burasındadır ki, Bəkir Çobanzadə Turan terminini qəbul etmir. Halbuki XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan müxtəlif kitablarda bu termin çox geniş şəkildə işlədilir. Hətta Boduen de Kurtenenin əsərlərində belə bu terminə rast gəlirik.

Bəkir Çobanzadə 1930-cu ildə Fərhad Ağazadə ilə birlikdə yazdığı “Türk qrameri” əsərində də qrammatika ilə bağlı dünya dilçiliyində mövcud olan nəzəri fikirləri şərh etmiş, tipoloji müqayisələr aparmışdır. O, bu əsərində C. Jilyeronunun, C. Vandriesin, V. Humboldtun adlarını çəkir, ümumi qrammatika nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini şərh edir (Məmmədli, 2018: 184).

Nəticə.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan, dünya şöhrətli türkoloq Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi tarixində nəzəri dilçilik məsələlərindən kompleks şəkildə bəhs edən ilk alimdir. Onun nəzəri dilçilik baxışları bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: 1998, 310 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996, 276 s.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. (5 cildə). Cild 1. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. - 333 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. (5 cildə). Cild 5. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. - 333 s.
5. Məmmədli M. Bəkir Çobanzadə və Ural-Altay nəzəriyyəsi // Bəkir Çobanzadə -125. Azərbaycan dili: dünən və bu gün mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Zərdabi-Nəşr, 2018, s.25-28.
6. Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: Həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti. "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" əsəri. (Doktor Bəkir Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl). Bakı: 2006.
7. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 388 s.
8. Yılmaz E. Ural-Altay Dilləri və Altay Dilləri Teorisi./<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~eminey/makaleler/yilmazkbol5.pdf>
9. Otar İ. Kırımlı Türk şair ve bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları, 1999, 288 s.
10. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. - Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1911. 247 с.
11. Богородицкий. Введение в тюрко-татарское языкознание. Ч. 1. (Общая): о природе языка; физиология и психология речи; типы языков. - Казань : Гос. изд-во ТССР, 1922. 58 с.
12. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань: Татгосиздат, 1934. 34 с.
13. Куртенэ Бодуэн де И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том 1. В 2-х томах. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. -384 с.
14. Куртенэ Бодуэн де И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том 2. В 2-х томах. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963.-391 с.
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Bəkir_Çobanzadə

Нурлана Иманова

Теоретические языковые взгляды Бекира Чобанзаде Резюме

В статье обсуждаются теоретические лингвистические идеи влиятельного представителя азербайджанской лингвистики Бекира Чобанзаде. Известно, что всемирно известный тюрколог, крымскотатарский Бекир Чобанзаде был приглашен из Крыма в Баку в начале XX века по приглашению правительства

Азербайджана. Его основная миссия состояла в том, чтобы привести переход от арабского алфавита к латинскому алфавиту в Азербайджане. С прибытием Азербайджана Бекир Чобанзаде внес большой вклад в азербайджанскую лингвистику. Он обогатил азербайджанскую лингвистику своими великолепными работами в различных областях лингвистики. Чтобы переоценить наследие Бекира Чобанзаде, жертвы репрессий в период расцвета его карьеры, его работы должны оцениваться с учетом ведущих аспектов современной мировой лингвистики.

В статье отмечается, что работа Бекира Чобанзаде “Введение в турецко-татарский язык” является первым произведением лингвистики в азербайджанской лингвистике. Автор прокомментировал отношение к фонологии, проблему происхождения языков, вопросы типологического и генеалогического разделения языков в широком спектре субъективных соображений. В статье также отражены научные источники теоретических взглядов Бекира Чобанзаде.

В статье доказывается, что Бекир Чобанзаде является одним из самых влиятельных представителей азербайджанской лингвистики XX века на фоне своих произведений. Его творческая сфера была очень широкой, он сделал очень много первых в истории азербайджанского языкознания. Так, в работах Бекира Чобанзаде были подробно изучены вопросы орфографии и орфоэпии, алфавита, диалектологии, проблемы литературоведения, истории языка, теории языка, терминологии.

Впервые в истории азербайджанского языкознания работа Бекира Чобанзаде “Введение в турецко-татарский язык” всесторонне затронула проблемы общего языкознания и дала всесторонние аналитические комментарии. Работа известного тюрколога Бекира Чобанзаде “Введение в турецко-татарский язык”, опубликованная в 1924 году, прояснила многие актуальные проблемы теоретической лингвистики, а теоретические взгляды всемирно известных лингвистов были широко проанализированы.

Ключевые слова: азербайджанская лингвистика, Бекир Чобанзаде, тюрколог, теоретическая лингвистика, типология.

Nurlana İmanova

Theoretical linguistic views of Bekir Chobanzade

Summary

The article is dedicated to the theoretical linguistic views of Bekir Chobanzade, who was the prominent representative of Azerbaijani linguistics. It is known that Bekir Chobanzade was invited from Crimea to Baku by the Azerbaijani government in the early twentieth century. His main duty was to lead the transition

from the Arabic alphabet to the Latin alphabet in Azerbaijan. By coming to Azerbaijan, Bakir Chobanzade made great contributions to Azerbaijani linguistics.

He enriched Azerbaijani linguistics with his magnificent works on various fields of linguistics. In order to re-evaluate the legacy of Bakir Chobanzade, a victim of repression in the heyday of his career, his works should be evaluated from the leading aspect of modern linguistics. It is noted in the article that Bekir Chobanzade's work "Introduction to Turkish – Tatar language" is the first work of linguistics in Azerbaijani linguistics.

The author commented on Bekir Chobanzade's attitude to phonology, the problem of the origin of languages, the issues of typological and genealogical division of languages in a wide range of subjective considerations. The article also reflects the scientific sources of the theoretical ideas of Bekir Chobanzade.

The article proves that Bakir Chobanzade is one of powerful representatives of XX century Azerbaijani linguistics in the background of his works. His creative sphere was very wide, and he made many firsts in the history of Azerbaijani linguistics. Thus, in the works of Bakir Chobanzade the issues of orthography and orthoepy, alphabet, dialectology, problems of literary criticism, history of language, and language theory were thoroughly studied. For the first time in the history of Azerbaijani linguistics, Bakir Chobanzade's work "Introduction to the Turkish-Tatar language" comprehensively touched upon the problems of general linguistics and gave comprehensive analytical comments.

A well-known turkologist Bakir Chobanzade's work "Introduction to the Turkish-Tatar language, which was published in 1924, clarified many topical problems of theoretical linguistics and the theoretical views of the world-renowned linguists were widely analyzed.

Keywords: *Azerbaijani linguistics, Bekir Chobanzade, turkologist, theoretical linguistics, typology.*

Rəyçi: *fil.ü.f.d., A.Ə.Məşədiyeva.*